

ТВОРЧЕ МИСЛЕННЯ ЯК ЧИННИК РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ ШКОЛЯРІВ

Світові процеси глобалізації, інформатизації, символічної комунікації, динамічні зміни в економіці й суспільстві, активне впровадження нових наукових винаходів у життя соціуму, реформаційні процеси, що мають місце в освіті, визначають особливу увагу науковців до дослідження проблеми розвитку цілісної, творчої особистості. Серед пріоритетних завдань перебудови сучасної освіти всіх рівнів має місце проблема розвитку творчого мислення, формування вміння розуміти глобальний контекст даного питання, так як творче мислення, самоорганізація (самоосвіта) та саморозвиток є характерними рисами сучасної техногенної цивілізації [5, с. 5–8].

Аналіз наукової літератури свідчить про постійний інтерес науковців до проблеми розвитку творчого мислення. Сучасними вченими, зокрема, досліджено: методичні засади формування творчого мислення учнів початкової школи в процесі мистецької діяльності (В. Григор'єва); особливості розвитку творчого мислення у перехідний період від дошкільного до молодшого шкільного віку (В. Іванова); психологічні умови розвитку творчого мислення старшокласників засобами рольових ігор (О. Куш); діагностика та формування творчого математичного мислення молодших школярів (Л. Скалич). Дослідники вбачають у творчому мисленні складний феномен, який ще недостатньо вивчений. Аналіз наявних публікацій, реалії сьогодення підтверджують необхідність подальшого дослідження даної проблеми.

З огляду на актуальність вищезазначеного метою нашої статті є розкриття теоретичних засад творчого мислення, обґрунтування значення даного феномену для розумового розвитку школярів.

Тенденції розвитку сучасного суспільства зумовлюють спрямованість навчально-виховного процесу на ефективне планування та реалізацію розвивально-виховного потенціалу змісту освіти. У загальному вигляді розвиток особистості можемо визначити як процес (зумовлюється її взаємодією з навколишнім середовищем) і результат входження її в соціокультурне оточення, що включає не тільки засвоєння чинних цінностей, норм поведінки, а й орієнтацію на максимальне самовираження, реалізацію своєї інтелектуальної активності, творчої ініціативи, самостійності, прагнення обирати на власний розсуд шляхи й засоби досягнення цілей. Пізнання та зміна самих себе відбувається в ході пізнання навколишнього світу та уможливорюється завдяки мисленню.

Мислення починає свій розвиток в процесі взаємодії людини з усім, що її оточує. Мимовільна увага, наочно-образна пам'ять, відчуття, сприймання, уявлення являють собою чуттєві основи пізнання людиною

об'єктивної дійсності. Але вони не вичерпують всіх можливостей людського відображення. Людина здатна відобразити те, що недоступно чуттєвому пізнанню. Це відбувається завдяки мисленню. На думку Г. Костюка, перехід від чуттєвого до мисленого пізнання об'єктивної дійсності являє собою дальший розвиток аналітико-синтетичної діяльності людського мозку. Аналіз та синтез об'єктів, абстрагування й узагальнення їх істотних властивостей відбувається на основі практичної діяльності людини, її власного досвіду та досвіду інших, під впливом потреб життя [4, с. 194–196]. При дослідженні мислення необхідно враховувати таку важливу якість як «чуттєвість до суттєвого», виділення та узагальнення ознак, що лежать в основі реально існуючих закономірностей навколишнього світу, на пізнання якого спрямована діяльність мислення. Важливою ознакою, що відрізняє мислення від інших психічних процесів, виступає його продуктивність, тобто спрямованість на відкриття нових знань [2, с. 25].

Мислення не може бути продуктивним без опори на минулий досвід. Розвиток мислення можливий лише на основі набуття учнями системи знань з різних предметів. З цього приводу О. Матюшкін зауважує, що знання людини виступають кінцевим результатом, основним засобом та відправним пунктом її мислення [7, с. 229]. На думку С. Рубінштейна, питання про мислення і знання є одним з основних питань загальної психологічної теорії мислення. Вчений акцентує свою увагу на взаємозв'язку мислення із знанням: мислення виступає як відкриття нових знань та разом з тим передбачає використання відомих суб'єктивних знань (актуалізація та застосування знань). Процеси мислення розкриваються не тільки за допомогою актуалізації та застосування знань, а й під час їх засвоєння. С. Рубінштейн під терміном *справжнє засвоєння знань* розуміє процес пізнання в спеціальних його полегшуючих умовах, створених дидактикою, методикою, педагогом. Засвоєння знань не можна розглядати як процес переносу інформації з голови вчителя в голову або свідомість учня, обходячи його власну мислительну діяльність. Кожний акт засвоєння знань передбачає відповідні внутрішні умови для їх засвоєння і веде до створення нових внутрішніх умов для засвоєння подальших знань [12, с. 52–54]. З цього приводу С. Рубінштейн зауважує: «Залежність розвитку від засвоєння знань не одностороння; засвоєння знань і розумовий розвиток – діалектичний процес, в якому причина і наслідок безперервно міняються місцями» [12, с. 54]. Відтак, мислення – це не лише функціонування готових знань, а продуктивний процес, здатний приводити до нових знань.

Вчені О. Клепиков, І. Кучерявий, акцентуючи увагу на процесуальній стороні мислення, зазначають: «Відображення природи в думках людини є досить суперечливим процесом, а тому й пізнання можна назвати вічним безкінечним наближенням мислення до об'єкта». Незадоволеність досягнутим породжує в людини потребу в поліпшенні та вдосконаленні існуючої реальності, змушує її шукати, відкривати та створювати нове [3, с. 27].

У новітньому психолого-педагогічному словникові поняття «творче мислення» трактується як «один із видів мислення, який характеризується створенням суб'єктивно або об'єктивно нового продукту і новоутвореннями в самій пізнавальній діяльності по його створенню» [10, с. 464].

На думку З. Калмикової, творче мислення є найвищим ступенем прояву продуктивності. Продуктивне мислення з'являється тоді, коли людина, намагаючись розв'язати задачу на основі її формально-логічного аналізу з прямим використанням йому відомих способів, переконується в безплідності таких намагань і в неї виникає потреба в нових знаннях, які дозволять розв'язати проблему. Усвідомлення такої потреби говорить про наявність в людини проблемної ситуації. Відтак, наявність проблемної ситуації виступає умовою виникнення продуктивного мислення [2, с. 13–21]. Як бачимо, творче мислення бере свій початок в проблемній ситуації, на розв'язання якої спрямовані мислительні процеси.

Процес вирішення проблеми починається з постановки гіпотези (їх висування залежить від різносторонності, гнучкості та рухливості наявних в людини знань). Гіпотеза (від грецького «гіпотези» – припущення), що виникла, спрямовує дії особистості, результати яких співставляються зі створеними гіпотезами, завдяки чому останні перевіряються, уточнюються та наближуються до шуканого результату [6, с. 5, 9]. Людина, яка розв'язує задачу проблемного характеру, не отримує в готовому вигляді спосіб її вирішення (на відміну від типових задач), а шукає найкоротші шляхи досягнення поставленої мети шляхом вивчення всіх наявних умов. Тому особливу увагу психологи приділяють евристичним прийомам, що допомагають дослідникові скоротити шлях розв'язання завдання. Відтак, однією з умов розвитку творчого мислення є оволодіння евристичними методами та прийомами. Однак слід зазначити, що використання методів та прийомів евристичного характеру недостатньо для здійснення творчої діяльності людини. Тут варто враховувати попередній досвід: автоматизовані вміння, узагальнені поняття, активне відношення до пізнання та праці. Отже, творча діяльність передбачає єдність та взаємозв'язок різних компонентів розумової діяльності, яку дослідники вважають ще однією умовою розвитку творчого мислення [6, с. 30–33]. Вищесказане дозволяє стверджувати, що задачі проблемного характеру спонукають учнів до самостійних пошуків способів розв'язання задач, висування здогадок, цілеспрямованих спроб їх підтвердження, відкидання тих, що не справилися, заміни іншими, до послідовного міркування. У такий спосіб учні навчаються самостійно думати [4, с. 397]. В міру трансформації проблемної ситуації від її початкової стадії до кінцевого розв'язання відбувається трансформація самої людини, не тільки її знаннєвого компоненту, а й психічного розвитку в цілому [7, с. 237].

У ході спеціальних досліджень (Л. Анциферова, Л. Брушлинський, А. Матюшкін, С. Рубінштейн, К. Славська) доведено, що одним з ефективних прийомів продуктивного мислення є *аналіз через синтез*. В ході такого аналізу невідома властивість об'єкта виявляється при

включенні його в ту систему зв'язків та відношень, в якій він найбільш явно розкриває дану властивість. Знайдена властивість відкриває нове коло зв'язків та відношень об'єкта, з якими ця властивість може бути співвіднесена. Даний прийом демонструє діалектику творчого пізнання дійсності [2, с. 14]. Головним механізмом, який забезпечує можливість відкриття нового є утворення нового зв'язку [7, с. 436].

Відомий психолог А. Рахімов розглядає творче мислення як предмет вивчення психології, визначаючи його як безпосереднє мисленнєве бачення зв'язків у предметі, який вивчається, в результаті якого виникає або предметна реальність (в якості матеріальної продукції), або суб'єктивно нове знання, або ж ідеальний образ. Для школяра творчістю виступає суб'єктивно відкрите знання, яке він отримав зусиллями власної мислительної діяльності, або розвиток та закріплення в характері визначеної особистісної якості (н-д, почуття відповідальності, наполегливості). Показником сформованості творчого стилю мислення виступає здібність людини до змін та перетворення засвоєного соціального досвіду [11, с. 8, 13].

У своїй праці «Революція в навчанні» американські вчені Г. Драйден, Д. Вос зазначають: «...якщо мозок має фантастичний потенціал зберігати інформацію, то він так само здатний перегруповувати інформацію в новий спосіб – творити нові ідеї». Отже, ідея – це нова комбінація старих елементів. Ключем до творення нових ідей вчені вважають такий вислів: «Немає нових елементів. Існують тільки нові комбінації». Найголовніше – правильно визначити проблему, яку треба розв'язати. Справді революційною думкою є їх думка про те, що люди здатні наперед визначити ідеальне розв'язання проблеми. Зазвичай, для розв'язання проблемних ситуацій люди організують раніше отримані знання (в рамках їх можливостей). Дослідники пропонують починати від визначення того, чого ми прагнемо досягти, а далі розставляти свої прагнення відповідно до того, що можемо здобути [1, с. 185].

На думку Дж. Ніренберга, творче мислення є складовою частиною людського інтелекту і означає пізнання чогось нового [9, с. 7]. По мірі накопичення життєвого досвіду, інтелектуального знання в людини починають вироблятися поведінкові стереотипи. Потрапивши в нові обставини, вона зазвичай використовує раніше отримані навички мислення замість того, щоб шукати нові шляхи вирішення проблеми. Люди стають обмеженими, забуваючи про надзвичайно високий рівень творчих можливостей кожного з нас. Адже ми використовуємо лише десяту частину можливостей мозку, хоча можемо удосконалювати свої розумові здібності необмежено. Використання точної копії раніше визначеного зразка знижує творчий потенціал в новому досвіді. В цьому дослідник вбачає парадокс творчого мислення [9, с. 8, 25]. Однією з особливостей творчого мислення є здатність створювати будь-що самостійно, яка передбачає відсутність стереотипу або зразка у творця. В сучасній психології таку ознаку творчого мислення називають критичністю. Її властиві незалежність від загальноприйнятих стандартів сприймання;

об'єктивність; гнучкість (можливість зміни власних суджень); інтелектуальний скептицизм; відкритість новому досвіду (творча людина прагне не підтвердити свої ідеї, а відкинути їх, готова бачити нове в звичному) [8, с. 25–27]. Отже, для знайдення нового рішення необхідно перебудувати основні функціональні зв'язки між поняттями у старій системі знань.

Погоджуємося з думкою вітчизняного вченого В. Кременя, який, узагальнюючи сучасні підходи до розуміння сутності творчого мислення, визначає поняття «творчість мислення» як «здатність перетворювати наявні теоретичні і практичні знання в стратегії розв'язання проблем, методи перетворення нового знання на власне, особистісне мислення та відчуття...» [5, с. 7–8].

Продуктивне (творче) мислення передбачає становлення психічних новоутворень – нових систем зв'язків, нових форм психічної саморегуляції, властивостей та здібностей особистості, що знаменує поштовх у розумовому розвитку [2, с. 18]. Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати про залежність розумового розвитку від рівня розвитку творчого мислення.

Здатність творчо мислити формується протягом усього життя людини, але найефективніше цей розвиток проходить в дитячому віці. Значна кількість елементів складної структури творчого мислення закладаються саме в період шкільного навчання на основі системи знань, які набувають учні [6, с. 9].

Навчання є необхідною умовою утворення вищих структур інтелектуальної діяльності. Ці структури не просто запозичуються школярами, а виробляються в учнів на основі наявних у них структур за зразками, які втілені в суспільний досвід, засвоєний учнями. Процес формування нових структур характеризується взаємозв'язком інтеріоризації та екстеріоризації дій (зовнішні дії спираються на вже сформовані раніше внутрішні дії, зі свого боку внутрішні дії зумовлюють нові зовнішні відносини з навколишнім світом). Навчання, йдучи попереду розвитку, спирається на його досягнення та залучає школярів до виконання нових завдань і завдяки цьому породжує суперечності між задаваними рівнями дій, операцій, необхідних для їх розв'язання, і вже досягнутими рівнями. Ці суперечності є рушійною силою розумового розвитку та розв'язуються за допомогою нових дій [4, с. 419–420]. З огляду на це, О. Матюшкін зазначає: «Функція мислення в навчанні заключається в тому, що воно слугує відкриттю засвоєваних нових способів дій і нових знань» [7, с. 231].

Навчання в школі – важливий період в житті кожної дитини. Систематичність шкільного навчання, оволодіння основами наукових знань сприяють розвитку особистості учня, особливо його розумовому розвитку. Головною ознакою наукових знань є не тільки ознайомлення з фактами, але і пізнання відношень між ними, завдяки чому дитина отримує можливість розпізнавати явища опосередковано, через зв'язки, які їм характерні. Питання розвитку мислення має розв'язуватися всією системою шкільного навчання: в поняттях, які засвоюються школярами, відо-

бражаються об'єктивні зв'язки та відношення речей, а тому, чим більш узагальнено представлені в свідомості школярів ці зв'язки, тим легше вони використовують їх при вирішенні найрізноманітніших завдань [6, с. 19–22].

Відтак, у навчально-виховному процесі сучасної школи мають поєднуватися цілеспрямоване і опосередковане стимулювання зусиль дітей щодо виховання і розвитку їх творчого мислення та пізнавальних здібностей в різних видах діяльності (інтелектуальній, ігровій, практичній, художній, комунікативній).

Перспективним напрямом для подальших наукових розробок є дослідження психолого-педагогічних умов підвищення ефективності формування творчого мислення учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Драйден Г. Революція в навчанні / Драйден Г., Вос Дж. ; перекл. з англ. М. Товкало. – Львів : Літопис, 2011. – 544 с.
2. Калмыкова З. И. Продуктивное мышление как основа обучаемости / Калмыкова З. И. – М. : Педагогика, 1981. – 200 с.
3. Клепиков О. И. Творчі резерви особи (Курс практичної філософії) / Клепиков О. И., Кучерявий І. Т. – К. : Вища шк., 1995. – 163 с.
4. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; під ред. Л. М. Проколієнко ; упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.
5. Кремень В. Г. Освіта і суспільство в парадигмі синергетичного мислення / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія : Вісник НАПН України. – 2012. – № 2. – С. 5–11.
6. Кулюткин Ю. Н. Развитие творческого мышления школьников / Кулюткин Ю. Н., Сухобская Г. С. – Л., 1967. – 38 с.
7. Матюшкин А. М. Мышление, обучение, творчество / А. М. Матюшкин. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – 720 с. (Серия «Психологи Отечества»).
8. Николаева Е. И. Психология детского творчества / Е. И. Николаева. – СПб. : Речь, 2006. – 220 с.
9. Ниренберг Дж. И. Искусство творческого мышления / Дж. И. Ниренберг ; пер. с англ. ; худ. обл. М. В. Драко. – Мн. : ООО «Попурри», 1996. – 240 с. : ил.
10. Новейший психолого-педагогический словарь / сост. Е. С. Рапацевич; под общ. ред. А. П. Астахова. – Минск : Современная школа, 2010. – 928 с.
11. Рахимов А. З. Формирование творческого мышления школьников в процессе учебной деятельности : учебное пособие по спецкурсу / А. З. Рахимов. – Уфа, 1988. – 168 с.
12. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования / С. Л. Рубинштейн. – М. : И-во Академии наук СССР, 1958.